

Ю. В. Ларін

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Жанрова диференціація полемічної прози раннього бароко

Ларін Ю. В. Жанрова диференціація полемічної прози раннього бароко. У статті зроблено короткий огляд основних наукових праць із вивчення жанрової специфіки ранньої полемічної прози. На підставі описів сюжету творів раннього бароко зроблена спроба визначення їх жанрового різновиду. Відмічена велика роль релігійної полеміки у формуванні жанрової системи української літератури. Жанр трактату визначається як найбільш властивий для релігійних літературних змагань кінця XVI – початку XVII століття.

Ключові слова: жанр, полемічна література, бароко, трактат, памфлет, літературний процес, проза.

Ларин Ю. В. Жанровая дифференциация полемической прозы раннего барокко. В статье сделан короткий обзор основных научных трудов по изучению жанровой специфики ранней полемической прозы. На основании описаний сюжета произведений раннего барокко сделана попытка определения их жанровой разновидности. Отмечена большая роль религиозной полемике в формировании жанровой системы украинской литературы. Жанр трактата определяется как наиболее подходящий для ведения религиозных литературных прений.

Ключевые слова: жанр, полемическая литература, барокко, трактат, памфлет, литературный процесс, проза.

Larin Y. V. Genre differentiation of the early baroque polemical prose. The present article is providing a short review of the main scientific works, which devoted to study of the genre specific characters of the early polemical prose. On the grounds of story describing is made an attempt to define genre peculiarities of the early polemical discourse main works. The author notices a great influence of the polemical process on the formation of the Ukrainian literature genre system. Treatise is considered as the most suitable genre for religious polemic in the late XVI – early XVII century.

Key words: genre, polemical literature, baroque, treatise, pamphlet, literary process, prose.

Попри тематичну обмеженість барокового мистецтва, українська література кінця XVI – початку XVII століття досягла значного жанрового розмаїття. Насправді ґрунтовні жанрологічні дослідження раннього барокового письменства ще не проводилися, у вітчизняному – материковому й еміграційному – літературознавстві зустрічаються лише поодинокі спроби жанрової класифікації літературного доробку цієї доби. Здебільшого роботи, присвячені жанровій диференціації барокової літератури, мають загальний характер. Наша стаття не претендує на вичерпну характеристику особливостей жанрової системи полемічної літератури українського бароко, а має на меті жанрово маркувати ранні полемічні писання.

Різну за докладністю жанрову класифікацію полемічної літератури можна знайти в багатьох історико-літературних курсах і підручниках з історії української літератури [4; 5; 6]. Наприклад, колектив авторів восьмитомного курсу історії української літератури, очевидно, не збирався докладно виписувати жанрову класифікацію полемічних текстів. Але літературознавці, хоч і без розбиття за родами літератури, подали доволі повний перелік літературних жанрів бароко: науково-теологічний трактат, публіцистично-історичний памфлет, відкритий лист, послання, диспут, збірка документальних матеріалів, передмова, післямова, присвята, житійна література, паломницьке письменство, віршові твори (епіграми, емблеми, морально-дидактичні, полемічні, історичні, панегіричні вірші, декламації), драми. Колектив авторів згаданого підручника, як і більшість дослідників, зауважують, що до полемічного дискурсу, беззаперечно, можна зарахувати, крім прозових публіцистичних, ще й віршові та певною мірою драматичні твори [6].

Досліджуючи україно-білоруську сарматську поезію, Р. Радишевський подає її докладну жанрову характеристику. Літературознавець виділяє пісні й похвали, рицарські елегії та шляхетські панегірики, геральдично-гербові вірші, трени-ляменти, епінікони, епітафії, епіцедіони, героїчні поеми, думи, віршові політичні трактати і хронічки. На його думку, не всі ці жанри могли бути полемічними, однак велика частина віршованих творів тісно перепліталася з прозовими й ставала невід'ємною частиною полемічного дискурсу епохи бароко [9].

Г. Усатенко стверджує, що період раннього українського бароко відзначився значним розвитком, за деякими винятками, тільки жанру «полемічного письменства». Вона зазначає, що всі релігійно-публіцистичні писання можна поділити на віршові та прозові. Серед останніх дослідниця називає небагато: посвяту, повчання, трактат, памфлет і послання [11].

Не ставлячи перед собою завдання подати вичерпний перелік жанрів барокових полемічних писань, відомі вчені І. Франко, М. Грушевський, М. Возняк та інші, тим не менше, жанрово ідентифікували досліджувані твори.

Першу докладну систему жанрів барокової літератури розробив Д. Чижевський. На його думку, українська барокова література значно обмежена в жанрах: майже повністю відсутні новела, роман та дуже типовий для бароко природознавчий трактат.

Дослідник називає такі основні жанри літератури бароко: лірику, епос, повість, драму, проповідь, хроніку, трактат [14:245].

У межах лірики Д. Чижевський виокремлює духовні пісні (пісні на релігійні свята, про Пресвяту Діву, про чудеса тощо), епіграми; у межах світської лірики – меланхолійну, політичну та еротичну лірику, рефлексії, панегірики («Євхаристиріон», 1632 р.), емблематичні вірші, як їх різновид гербові вірші, віршові іграшки (твори Дмитра Туптала), вірші-евфонії (вірші Івана Величковського).

Говорячи про епос, Д. Чижевський відзначає, що цей «жанр» також недостатньо розвинувся в українській літературі. Епос, на його думку, представлений у зразках перекладної літератури (Т. Тассо «Визволений Єрусалим»). Літературознавець зауважує, проте, наявність духовного («Христіяди») та дидактичного (св. Іоасаф Горленко) епосу в українській літературі XVI – XVIII століть.

Під повістю Д. Чижевський розуміє виключно прозову літературу. Літературознавець виділяє низку «повістевих» жанрів: життя святих, апокрифи, анекдоти, оповідання («Велике зеркало», «Римські оповіді»). Також, на думку Д. Чижевського, в бароковій літературі зустрічаються перекладні авантюрні оповідання, філософські й демонологічні повісті, героїчні й еротичні оповідання. До повістевих жанрів також можна зарахувати памфлет і казання.

Театр в епоху бароко набув значного поширення й відповідно значно жанрово ускладнився: з'явилися мораліте, містерії (Іоанікія Волковича «Розмишляне о муці Христа»), драми про святих, різдвяні драми, історичні драми («Володимир» Феофана Прокоповича), інтермедії, інтерлюдії комедійного характеру, комедії тощо.

Проповідь Д. Чижевський розбиває на три типи: проповідь безпосередньо зі Святого Письма, моральна проповідь та панегірична, похвальна проповідь. Як зразок проповідних писань Д. Чижевський називає збірку Іоанікія Галятовського «Ключ розуміння».

Жанр трактату виявляється найбільш продуктивним для ведення релігійної полеміки. На думку Д. Чижевського, зразковим у цьому плані є твір Мелетія Смотрицького «Тренос». Трактат продовжив існувати й після затихання полеміки, зокрема, він набув форми богословського, дидактичного трактату (Кирило Транквіліон-Ставровецький «Зерцало богословія», 1618 р.; Гаврило Домецький «Путь к вічності», кінець XVII ст.). У XVIII столітті Григорій Сковорода дає новий імпульс розвитку українського трактату – «трактат моральної богословії». Різновидом трактату, який виник у XVII столітті й продовжив своє існування в творчості Григорія Сковороди – діалогічний трактат. Значного розвитку в бароко також набула літописна література [14].

Усі відомі нам полемічні твори вписуються в окреслений жанровий контекст, тому, спираючись на визначення дослідниками жанру творів та на їхні описи сюжету, ми спробуємо окреслити жанрові параметри найбільш помітних полемічних творів кінця XVI – початку XVII століть.

До найдавніших полемічних писань належить антипапський памфлет «Історія о єдном папі римском» (сер. XVI ст.), який ввійшов до великої кількості пізніших творів як вставне оповідання.

Розпочав повномасштабну релігійну полеміку наприкінці XVI століття польський єзуїт Петро Скарга, який видав у 1577 р. (друге видання – Краків, 1590 р.) богословський трактат «Про єдність церкви божої під одним пастирем і про грецьке від цієї єдності відступлення». В. Полек не вважає цей твір трактатом, називаючи видання збіркою проповідей [8].

У відповідь на трактат Петра Скарги у 1582 р. з'явилася низка українських анонімних памфлетів: «Послання до латин з їх же книг» (1582 р.), «На богомерзкую, на поганую латину», «На латину и о папежах, который што в них вымыслив». Знову ж таки В. Полек вважає, що ці твори поєднують елементи богословсько-теологічного, історичного трактату та художнього твору з потужним викривально-сатиричним струменем.

Пожвавлюючи полеміку, єзуїт Бенедикт Гербест 1586 р. у Кракові видає історико-публіцистичний трактат «Докази віри римської церкви», у якому ледь не вперше з'являються закиди етнічного характеру.

Першим значущим полемічним твором із української сторони став трактат, на думку П. Яременка, сатирично-гумористичний памфлет «Ключ царства небесного» (Острог, 1587 р.) Герасима Смотрицького та його ж історико-богословський трактат «Календар римський новий».

В. Полек, посилаючись на дослідника В. Завтиневича, говорить, що ці твори нагадують написану в популярній формі публіцистичну статтю.

В Острозі 1588 р. з боку православних вийшов теологічно-догматичний трактат «О единой истинной православной вірі» Василя Суразького. Твір полеміста поділений на розділи за тематичним принципом: про походження Святого Духа, про примат папи римського, про «відступлення латинян від православних патріархів», про опрісноки, про целібат, чистилище, новий календар, про церкви та образи тощо.

Невдовзі, у 1595 р., з'являється історико-догматичний полемічний трактат одного з лідерів Берестейської унії Іпатія Потія «Унія альбо выклад преднейших арьтыкулов ку зьодноченью греков с костелом рымским належащих», де як і у трактаті Василя Суразького виписаний символ католицької віри та виокремлені розділи про походження Святого Духа, про чистилище, про примат папи римського, про целібат та про антихриста.

Цього ж 1595 р. у Вільні виходить догматичний трактат Стефана Зизанія «Катехізіс», проти якого одразу ж виступив єзуїт о. Фелікс Жебровський з сатиричними памфлетами «Кукіль, який сіє Степанець Зизаній у руських церквах у Вільні» і «Полова Степанця Зизанія» [2].

«Казання святого Кирила» Стефана Зизанія (Вільно, 1596 р.) продовжило традицію жанру казань, які повноцінно влилися в полемічний дискурс. Твір надзвичайно гострий, публіцистичний із потужним алегоричним струменем.

На оборону Берестейської унії католицькі письменники видали кілька публіцистичних трактатів із історико-догматичним її обґрунтуванням, зокрема надрукований польською мовою у Вільні 1596 р. історико-теологічний публіцистичний трактат Петра Скарги «Собор Берестейський та його оборона» (у 1597 р. також у Вільні вийшов український переклад).

Одразу після Берестейського собору (1597 р.) із середовища уніатів вийшов анонімний історико-догматичний трактат «Вказ о том, што именуют быти отступницы церкви святое всходное голову папежа римского, а не Исуса Христа».

Паралельно на захист православних виступив письменник під псевдонімом Христофор Філалет із історико-богословським трактатом «Апокрисис» [6]. П. Яременко у своїй монографії чітко ідентифікує цей твір як полемічно-публіцистичний трактат [16]. Перше видання «Апокрисису» було здійснене у Вільні 1597 р. польською мовою, а 1598 р. трактат було перекладено й він вийшов друком українською мовою в Острозі. Щодо автора цього полемічного твору й досі точаться суперечки. Багато дослідників вважає, що його написав польський письменник-аріанин, який також відчував утиски з боку католицьких клерикалів, Мартин Броневський. Уніатський дослідник кінця XVIII століття Ігнатій Стебельський вважав, що автором «Апокрисиса» був аріанин Христофор Бронський. Деякі дослідники приписували цей трактат Мелетієві Смотрицькому [16].

В. Крекотень зазначає, що «Апокрисис» складається з чотирьох частин: перша – збірка документальних матеріалів і послань, друга – історико-богословський трактат, третя – догматичний трактат, четверта – публіцистична стаття про суспільне становище на землях України та Білорусі. Таким чином, і досі немає одностайності у визначенні жанрового різновиду «Апокрисиса» [6].

Відповіддю на твір Христофора Філалета стала видана 1599 р. польською та 1600 р. українською мовами книга Іпатія Потія «Антиризис або апологія проти Христофора Філалета» у жанрі богословсько-полемічної трактату.

Новий імпульс до полемічного протистояння дав Клірик Острозький. Сьогодні відомі його полемічний памфлет, на думку М Грушевського, повість-памфлет «Історія о листрикійском, то есть о разбойническом Ферарском або Флоренском синоді, вкратці правдиве списаная» (Острог, 1598 р., рукопис), та два відкриті листи «Отпис Іпатію Потію» (Острог, 1598 р., рукопис), «Другий опис Іпатію Потію» (1599 р.) [16].

На ці писання Клірика Острозького уніатський митрополит Іпатій Потій не забарився з відповіддю. До видання польськомовного богословсько-полемічного трактату «Антиризис» (1599, 1600 р.) було додано відкритий лист до Костянтина Острозького, та ще два відкритих листи у формі сатиричного памфлету: «Отпис на лист якогось Клирика Острожского», де полеміст у грубій формі з застосуванням особистих образ намагається спростувати закиди Клірика Острозького на адресу уніатів, і «Респонз на лист александрійского патріярха Мелетія».

У 1603 р. у Вільні вийшов історико-богословський трактат Іпатія Потія під псевдонімом Петро Федорович «Оборона св. Синоду Флорентійського», де він, полемізуючи з Кліриком Острозьким, доводив законність Флорентійської унії. Також із приводу оборони Флорентійського синоду випустив свою брошуру «Оборона синоду Флорентійського» (1615 р.) Лев Крєвза.

Частину творів видатного українського письменника Івана Вишенського також можна зарахувати до масиву полемічних текстів. У відповідь на твори Петра Скарги письменник написав кілька полемічних памфлетів, зокрема «Краткословний отвіт Феодула» (1601 р.) і «Зацапка мудрого латинника з глупим русином» (1606–1609 рр.). У творах письменника-полеміста дослідники відзначають змішування ознак різних жанрів [16].

Продовжила церковну полеміку з православного боку повість-памфлет «Пересторога зіло потребная на потомные часы православным христіаном», написана 1606 р. без зазначення автора й видана вперше 1851 р. в Петербурзі. Цю книгу приписують львівянину Юрієві Рогатинцю (І. Франко) або Іову Борецькому (М. Возняк), П. Яременко доводить, що «Пересторогу» написав львівський братський священник Андрій Вознесенський. Жанр «Перестороги» змішаний: до тексту включені панегірик князеві Костянтину Острозькому, поетичні твори, вірш на герб, сам твір написаний у стилі публіцистичної статті. У сюжеті відчутні політичні, соціальні та релігійні мотиви. І. Франко називає твір політично-релігійним памфлетом [13]. У «Пересторозі» є вставні епізоди в жанрі сеймової промови [2]. Цей твір, на думку П. Яременка, поєднує в собі «стильові властивості історико-хронікальної повісті з наявними в окремих місцях дуже виразними рисами полемічно-публіцистичного памфлету на громадсько-церковну тему» [15].

Ієродиякон Києво-Печерської лаври Леонтій виступив проти Берестейської унії 1608 року з твором «Сказаніє о ересех», який сам автор ідентифікував як «повість».

У традиційному фольклорному жанрі плачу, на думку Д. Чижевського, трактату вийшов у Вільні під псевдонімом «Теofil Ортолог» твір Мелетія Смотрицького «Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви» (1610 р.). Твір надзвичайно ліричний, образний.

Протягом наступних п'яти років релігійна полеміка продовжувалася без значних літературних досягнень. Тільки 1616 р. Андрій, пресвітер Слуцької церкви, написав, на думку М. Грушевського, один із перших полемічних наукових трактатів, а насправді памфлет, «Отпис на лист униатов виленских».

Класичним зразком ранньої релігійної полеміки стала творчість Захарії Копистенського, архімандрита Києво-Печерської лаври, автора численних передмов і післямов до видань лаврської друкарні, упорядника та коректора багатьох інших видань. До нас дійшло два його самостійні полемічні твори: «Книга о вірі єдиной» (1619 р.) та «Палінодія» (1622 р., рукопис).

М. Грушевський називає «Книгу о вірі єдиной» апологетичним трактатом [2:53]. Визначення жанрового різновиду цього полемічного писання в інших дослідників взагалі годі й шукати. У своєму творі Захарія Копистенський виважено, з величезною кількістю доказів доводить канонічність православного обряду хрещення, відкидає протестантське бачення способу спілкування людини та Бога, інші догмати, тож, можна зробити висновок, що за жанровим різновидом це догматичний трактат. «Книга о вірі єдиной» певною мірою вибивається з контексту антиуніатської та антикатолицької літератури, оскільки є зразком антипротестантської полеміки.

Підсумковим твором, що завершив перший, ранній, етап церковної полеміки став історико-богословський, суспільно-політичний трактат Захарії Копистенського «Палінодія», написаний 1620–1622 рр. Окремо виділяється в творі панегірик князеві Острозькому. Твір написаний у відповідь на догматичний трактат «Оборону церковної єдності» Лева Креси [19]

Полеміка після «Палінодії» набуває переважно богословського характеру. За словами багатьох дослідників, релігійні літературні змагання другої половини XVII століття «дрібнішають» та подекуди «переходять на брутальну лайку», що зменшує їх суспільну вагу.

Говорячи про жанрові різновиди полемічної літератури, мабуть, не варто обмежуватися тільки власне трактатом і повістевими жанрами. На нашу думку, до полемічного дискурсу можна легко зарахувати й деякі твори житійної літератури, у яких, залучаючи особистий приклад визнаних святих, автор обґрунтовує певну позицію в релігійній полеміці (наприклад, житія з «Патерикону» Сильвестра Косова, 1635 р.)

Хотілося б також відзначити побутування жанру прокльонів у релігійній полеміці цього періоду. Відомо, що крім уніатського Берестейського собору паралельно відбувався православний Берестейський собор, у якому брали участь львівський і перемиський єпископи, князь Костянтин Острозький і представники константинопольського патріарха. Учасники цих соборів прокляли один одного, ухваливши відповідні резолюції. У цьому контексті можна згадати анонімний польськомовний «Ектезис, або коротке зібрання діянь, які відбувалися на партикулярному, тобто місцевому, соборі в Бересті Литовському» (1597 р.) – хронічку православного Берестейського собору, у кінці якої вміщено соборне рішення про позбавлення владик-відступників духовного сану, їх анафемування. П. Яременко вважає, що автором «Ектезиса» є львівський братський священник Андрій

Вознесенський. У цілому «Ектезис» – збірка документів, хроніка, протокол засідання, але як знаряддя полеміки тут уміщені постанови, написані в жанрі прокльону.

Необхідно також відзначити внесок віршових творів у полемічний дискурс. Більшість полемічних трактатів супроводжуються віршовими текстами – панегіриками, присвятами, післямовами, гербовими віршами тощо, які часто присвячувалися визначним оборонцям православ'я, наприклад, князям Острозьким. Віршові передмови та післямови до полемічних творів нерозривно переплітаються з текстом, висвітлюють зміст твору й також стають засобом релігійної полеміки.

Отже, думки дослідників щодо жанрового різновиду, а іноді й щодо жанру багатьох творів відмінні, але однозначно можна підтвердити тезу Д. Чижевського про те, що найбільш «придатним» жанром для ведення релігійної полеміки виявився трактат із усім різноманіттям його форм. У цілому полеміка надзвичайно сильно вплинула на формування жанрової системи української літератури, зокрема публіцистики, виявила високий рівень художнього мислення письменників епохи Бароко. Письменники-полемісти змогли значно розширити жанрові межі вітчизняної літератури, незважаючи на тематичну обмеженість мистецької творчості кінця XVI – початку XVII століть.

Література

1. Возняк М. Історія української літератури : Т. II : Віки XVI — XVIII : Перша частина (З 46 ілюстраціями) / Михайло Возняк. — Львів : Наук. тов-во ім. Шевченка, 1921. — 416 с.

2. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 6. Кн. 1 : Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / Михайло Грушевський [ред. кол. : І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський та ін.]. — К. : Либідь, 1996. — 262 с. — (Бібліотека «Літературні пам'ятки України»).

3. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 6, кн. 2 : Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / Михайло Грушевський ; [ред. кол. : І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський та ін.]. — К. : Либідь, 1996. — 280 с. («Літературні пам'ятки України»).

4. Історія української літератури. Т. 1 : Дожовтнева література / [Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка ; Ред. кол. : О. І. Білецький (голова ред. кол.), М. Д. Бернштейн, М. К. Гудзій та ін.]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1954. — 730 с.

5. Історія української літератури : Давня література / П. К. Волинський, І. І. Пільгук, Ф. М. Поліщук / Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького. — К. : Вид-во «Вища шк.», 1969. — 430 с.

6. Історія української літератури у 8 т. Т. 1 : Давня література (XI—XVIII ст.) / Автори тома : В. П. Колосова, В. І. Кречотень, Л. Є. Махновець, О. В. Мишанич ; Відп. ред. : Л. Є. Махновець / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 1967. — 540 с.

7. Макарушка О. Короткий огляд українського письменства від XI до XVIII століття : Для ужитку молодіж / Остап Макарушка. — Вінніпег, Ман, Українська видавнича спілка Українського голосу в Канаді, 1917. — 91 с.

8. Полек В. Т. Історія української літератури X—XVII століть : Навч. посіб. / В. Т. Полек ; рецензенти к.ф.н. Л. В. Куценко, Г. І. Павленко. Ред. : Н. В. Леонова. — К. : Вища шк., 1994. — 144 с.

9. Радишевський Р. Сарматське лицарство в поезії польсько-українського пограниччя / Ростислав Радишевський // Літературознавство : III Міжнародний конгрес українців (Харків, 26—29 серпня, 1996 р.) ; Міжнародна асоціація українців ; НАН України ; Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Обереги, 1996. — С. 216—224.

10. Сухарева С. Етапи розвитку побережестейської польськомовної полеміки в Україні на тлі європейської інтеграції суспільства / Сухарева Світлана // Волинь філологічна : Текст і контекст. Явище синкретизму мистецтв в українській літературі : зб. наук. праць. — Вип. 5. / Упоряд. М. М. Хмелюк, Т. П. Левчук. — Луцьк : РВВ «Вежа», Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — С. 115—130.

11. Усатенко Г. Полемістика кінця XVI — початку XVII ст. як підсумки минулого та предтеча майбутнього / Галина Усатенко // Медієвістика : Збірник наукових статей : Вип. 2 ; [Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова]. — Одеса : Астропринт, 2000. — С. 52—60.

12. Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури / Леонід Ушкалов // Слово і час. — 2000. — № 10 (478). — С. 16—22.

13. Франко І. Я. Література XVII в. Полеміка проти унії (Рогатинець, Смотрицький, Копистенський, Филипович, Пелагія Гегевичівна, Гальшка Гулевичівна) / Іван Франко // Збір. творів : у 50 т. — Т. 40 : Літ.-крит. пр. / Іван Франко / [ред. тому : В. О. Мишанич ; упоряд. та комент. : В. П. Колосова, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, М. М. Сулима]. — К., 1983. — С. 221—273.

14. Чижевський Д. С. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський ; ред. і автор передмови М. К. Наєнко. — Тернопіль : МПП «Презент», ТОВ «Феміна», 1994. — 480 с.
15. Яременко П. К. «Пересторога» — український анти уніатський памфлет початку XVII ст. / П. К. Яременко ; відп. ред. Г. А. Нудьга. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — 164 с.
16. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис» / П. К. Яременко. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. — 109 с.
17. Яременко П. К. Іван Вишенський / П. К. Яременко ; рец. В. І. Кречотень. — К. : Вища шк., 1982. — 144 с.
18. Книга ѿ вѣрѣ ѣднѣи, стѣи, собѣрної, апѣлскої Цркви котораи по̀рѣядокъ Цркви вѣхѣдней по̀ддѣтѣлѣ. — К.: [Тип. Лавры], 1619—1620. — [4], 317, 308 с.
19. Lev Krevza's «Obrona iednosci cerkiewney» and Zaharija Kopystens'kyj's «Palinodija» / Ukrainian Research Institute of Harvard University ; [editor-in-chief O. Pritsak ; managing editor P. Hollingsworth ; introduction by O. Pritsak, B. Struminsky]. — Harvard : HURI, 1987. — 596 p. — Harvard Library of Early Ukrainian Literature : Texts.
20. Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery : Volume IV / Ukrainian Research Institute of Harvard University ; [editor-in-chief O. Pritsak ; Introduction by Paulina Lewin]. — Harvard : HURI, 1987. — 429 p. — Harvard Library of Early Ukrainian Literature : Texts.